

HUKUKÇU KİMLİĞİ ÜZERİNE FELSEFİ BİR ANALİZ: “HUKUKÇUNUN HUKUKU” VE “HUKUK ARİSTOKRASİSİNİN GERÇEK HAYATTAN KOPUKLUĞU”

*A Philosophical Analysis On The Identity of Legist : The Law Of The Legist And
The Legal Aristocracy's Distance From Real Life*

Dr. Öğretim Görevlisi Ayşe Yaşar ÜMÜTLÜ*

Özet: Bu yazıda öncelikle hukuk sisteminin kuruculuğunu erken ve modern dönemlerde üstlenen düşünürlerden hukukçu kimliği ortaya koyulmakta ve ikinci olarak modern dönemde hukukçu statüsünün gelişimine dair Max Weber'in "hukukçunun hukuku" ve Habermas'ın "hukuksallaşma ile rasyonelleşme" anlayışı açıklanmaktadır. Türk Hukuk sistemi Kıta Avrupası Hukuk sistemine tabi olduğu için özellikle bu sistemin temsilcisi düşünürler üzerinden mesele incelenmiştir. Böylece süregelen bir tartışma olarak "hukukçu statüsü"ne yalnız hukuk fakültesi mezunlarının sahip olması gerektiğine dair düşüncelerin, mantık dışı ve hukuk disiplinine aykırı olduğu ortaya koyulmaktadır. Bu bağlamda Weber'in teorisinde hukuk; ancak ve ancak ekonomi, bilim ve siyaset disiplinlerinin birbirlerinden beslenen ve hatta bağımlı olan nitelikleri ile mümkün olabileceği ve mahiyeti itibarı ile hukukun asla bunlardan kopuk olamayacağı vurgulanmaktadır. Bu disiplinlerin hiçbirinin, diğerine önceliği söz konusu değildir. Bunun yanında Habermas'ın hukukun rasyonelleşme ile araçsallaştığı düşüncesinin gerekçeleri belirtilerek, modern hukukun sistemleşmedeki sorunu tespit ve ispat edilmektedir.

Abstract: New In this article, first of all, what the legist identity is revealed from the philosophers who undertook the founding principles of the legal system in the early ages. And secondly, the "the law of the legalists" theory of Max Weber and Habermas's understanding of "rationalization with legalization" regarding the development of the status of the lawyer in the modern period is explained. Since the Turkish legal system is subject to the Continental European Legal system, the issue has been examined especially through philosophers who represent this system. Thus, against ongoing debate, it is revealed that the thoughts that only law faculty graduates should have the "the status of legist" is irrational and contrary to legal discipline. In this context, the law in Weber's theory; it is emphasized that law discipline can only be possible with only economics, science, and political disciplines and their characteristics that are nourished and even dependent on each other, and law can never be separated from them as of its nature. None of these disciplines have priority over the other. In addition, by stating the reasons of Habermas's thought that law is instrumentalized by rationalization, the problem of modern law in systematization is identified and proven.

* Necmettin Erbakan Üniversitesi,
ayumutlu.ajanda@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9500-5338
Makale Geliş Tarihi: 05.03.2021, Makale Kabul Tarihi: 03.05.2021

Ayrıca bu yazıda modern hukukun taraflılığı ve otoriterleşmesinin "hukukçunun hukuku" bağlamındaki hukuk felsefesi ve sosyolojisi alanındaki tartışmalara dair örnekler verilmektedir. Son olarak çağımız hukuk sisteminin cezalandırıcı adalet sisteminden, onarıcı adalet sistemine evrilmek zorunda kalması ile bugün adalet sisteminde hizmet eden, diğer disiplinlerin uzmanları belirtilerek, hukuk yetkinliklerinin kabul edilmemesinin tutarlı bir yanının olmadığı ortaya konulmaktadır. Çağın olgusal gerçekliği yapay zekaların avukatlık ve yargıçlık mesleğini icra etmeye başlamaları ile adalet sistemine hizmet eden hukuk elemanlarının çok daha farklılaştığının, artık asla yadsınamaz bir gerçeklik olduğu netleştirilmektedir. Dolayısıyla hukuk mesleğine dair gelecek öngörüler, yasa ezberciliğine dayanan pozitivist hukuk eğitimi yerine; hukuk ve adaleti, felsefesi ve sosyolojisiyle, çağın gerekleriyle içselleştiren kişilerin hukukçu olarak tanımlanabileceğinin, kaçınılmaz bir zorunluluk olacağı açığa çıkarılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hukukçu statüsü, Hukuk Aristokrasisi, Hukuk Felsefesi, Hukuk Fakülteleri ve Hukuk Eğitimi, Cezalandırıcı Adalet, Onarıcı Adalet

In addition, this article gives examples of the debates in the field of legal philosophy and sociology in the context of "the law of the legist" of the uncertainty, bias, and authoritarianism of modern law. Finally, with the evolution of the legal system of our age from the punitive justice system to a restorative justice system, it is stated that the experts of other disciplines who serve in the justice system have to be accepted as one of the important members of legal system today. Also, it is an undeniable reality that legal personnel serving the justice system have become much more different because of the fact that artificial intelligence has started to practice the profession of lawyer and judge. Therefore, future predictions about the legal profession proves that instead of positivist legal education based on law memorization; it will be an inevitable necessity that people who internalize law and justice, with their philosophy and sociology understanding, can be defined as legists.

Keywords: Status of Legist, Law Aristocracy, Philosophy of Law, Law Schools and Law Education, Punitive Justice, Restorative Justice

GİRİŞ

Bu yazıda, modern hukuk bilimi ve hukuk felsefesi perspektiflerini kullanarak “Hukukçu statüsü ve gerekçelendirilmesi” sorununu inceleyeceğiz. Hukukçuluk söz konusu olduğunda en belirleyici faktörün, çeşitli bilim insanlarının hukuk sistemini tamamlayıcı nitelikte çalışmalarla ortaya koydukları toplumsal yaşamı düzenleyici veriler olduğunu, dolayısıyla hukukçuluğun sadece belli bir fakülte çatısıyla sınırlanamayacağı tezini savunacağız. Daha da önemlisi, hukuk ve adalete hizmet eden diğer bilimlerdeki ilişkinin hukukun doğasının ya da mahiyetinin gereği kaçınılmaz olduğunu ve bu zorunlulukla diğer bilimlerle birlikte ilişkilendirildiğini iddia ediyoruz. Bilimsel pozitivizm-doğal hukuk ikiliğinin ötesine geçen bu yaklaşımın çağdaş hukuk felsefesi ve sosyolojisi araştırmalarında apaçık ortaya konulduğunu ve bunun farkındalığının oluşması için özellikle ülkemizde geç kalınmaması gerektiğini savunuyoruz.¹ Uluslararası sahada Post-Positivizm² ve eleştirel realizm³ akımları söylediğimiz anlamda tartışmaları gerçekleştirmekte ve erdem temelli hukuk anlayışının yeniden yol gösterici olabileceğini iddia etmektedir. Bu nedenle sadece hukuk değil, ayrıca adalet ve etik kavramlarının meseleyi değerlendirmedeki merkeziliği ve üstünlüğünden hareket edeceğiz. Çünkü hukuk sistemi öncül olarak adalet için vardır; para kazanılacak ya da itibar edinilecek bir meslek doğurmak ya da statü elde etmek için değildir.

Dolayısıyla hukuk felsefesinin geçmişten bu yana hukuk temelini biçimlendirmesi, değerler yani aksiyoloji üzerinden gerçekleşmiştir. Bu nedenle, hukuk felsefesi söylemleri, hukuk uygulamasına daima yakın incelemelerde bulunur ve bu “adaletin sürekliliği ilkesi” için zorunludur. Hukuk felsefesine bu bakımdan özel bir yer (hatta bir tür “üstünlük”) veren şey, gerçeklik alanına ve değerlere (yani ahlaki ve politik değerlere) sürekli olarak sağladığı farklı bakış açılarıdır.⁴ Hatta daha ziyade farklı bilim insanlarının adaleti güçlendirdikleri düşünce faaliyetlerinin temellerini bulabileceğimiz doğal hukuk anlayışında, değerler ya da etik öncelikli iken, ilerleyen zamanlarda doğal hukuk, sözde dogmatik veya metafizik bir felsefe gibi görülmüştür; bugün gelinen noktada ise hukukî

¹ Bibliyografya kısmında bu yazının ve kümülatif düşüncenin oluşumuna katkıda bulunan ve daha ileri bir araştırma için faydalı olacağı düşünülen geniş bir literatür taraması bulunmaktadır. Yazıda birebir atıfta bulunulmamış fakat genel düşüncenin oluşmasına katkısı olmuş eserlere de kaynakçada yer verilmiştir.

² Karla, A. Henderson Post-Positivism and the Pragmatics of Leisure Research, *Leisure Sciences*, no. 33:4, (2011): 341-346.

³ Gorski, Philip. "What is Critical Realism? And Why Should You Care?". *Contemporary Sociology: A Journal of Reviews*. no.42 (2013): 658-670.

⁴ Zakhartsev, S. I, & Salnikov, V. P. *The Philosophy of Law and Legal Science*. Newcastle-upon-Tyne: Cambridge Scholars Publisher. (2018)

pozitivizm, aslında şüpheli veya değerlerdeki görelilik duygusunun hakim olduğu bir kesinliği dogmatikleştirmek çıkmazına girmiştir.

Bu yazıda, hukukun, sistemli bilimsel bilgiye veya basit bir mantıksal analiz ve ezberî ansiklopedik sentezle sınırlı bilgiye ya da diğer bilimlerden kopuk bir tür “dogmatik” bilgiye indirgenmemesi gerektiğini savunuyoruz. Çünkü “Bir bilim olarak hukuka yapılan vurgu, hukuk kavramının kritik bir yönünün ihmal edilmesine veya reddine yol açabilir.”⁵

Elbette bugün için tüm bilimler, mevcut bilgimizin en evrensel temsilcisidir. Fakat, bu bilgi, nesnel teorilere ve yasalara, belirli kavramsal alanlara sınırlanmış veya bunlara bağlı bir evrensellik arz ettiğini görebiliyoruz. Böylece bilimsel kavramlar ürettikleri kategorik alanların dışında kalan veya kendilerince alakasız olan her şeyi manipüle etme hatta süzgeçten geçirme diyebileceğimiz bir eğilim haline geçmektedir. Pozitivist hukuku bahsettiğimiz anlamda bir çıkmaza sokan da tam anlamıyla bu tavidir.

Bununla birlikte, hatta bu nedenle, hukuktaki kısıtlı tanımlamalar, kavramsallaştırmalar, mesleki kurumsallaşmalar hakkında rasyonel olarak söylenebilecekler hiçbir zaman tükenmeyecektir. Aydınlanmanın ve modern dünyanın güçlü temsilcisi Immanuel Kant⁶ dahi kendi dönemi için, hukukun gerçekte ne olduğu konusundaki kavrayışlara atıfta bulunarak döneminin hukukçularının da hâlâ kendi hukuk kavramlarına tam bir tanım yapamadıklarını söylüyordu.⁷ Modern hukukun özellikle bu dönemde şekillendiği düşünülürse, Kant’ın bu söylemi oldukça dikkat çekicidir. Fakat aydınlanma döneminin tarihsel gerçekliği bağlamında yorumlanmalıdır; çünkü monarşiler ve din otoritelerinin keyfi idarelerinden kurtulma çabasının neticesinde hukuku katı bir bilimselliğe taşıma fikrini doğuran bu süreç, dediğimiz anlamda tarihsel bir gereklilikle bağlantılı olduğu için her dönem ve koşula uygulanarak mutlaklaştırılmaz.

Bu nedenle, en azından, bu farklı “kategoriler arasındaki ilişkiler”, “kapsamları” ve “geçerliliklerinin ne anlama geldiği” gibi sorular hukuk disiplinin kendi düşünsel geçmişi ve gündemi ile bağlı araçları

⁵ Freeman, M. D. A., Lloyd’s Introduction to Jurisprudence, (6th Edition, 1994): s.11.

⁶ Bkz.: Covell, C., Kant and the law of peace : A study in the philosophy of international law and international relations. Houndmills, Basingstoke, Hampshire : New York: MacMillan Press (1998); St. Martin’s Press.; Mikalsen, K. K. Kant and Habermas on International Law. Ratio Juris, no. 26(2), (2013): 302-324; Capps, Patrick/ Rivers, Julian, Kant’s Concept Of International Law, Legal Theory, no. 16(4) (2010): 229-257; Ümütlü, Y. Ayşe, Immanuel Kant’ın Siyaset Felsefesi ve Daimi Barış Teorisi, Mana Yayınları, İstanbul, (2017)

⁷ Kant, I., Weigelt, M. / Müller, F., Critique of pure reason (Penguin classics) London; New York: Penguin., Of The Deduction Of The Pure Concepts Of The Understanding, (2007): s. 70, 84; ayrıca bkz., aynı eser, s. 365, 410.

kullanılarak analiz edilmeleri gerekmektedir; yalnızca mevcut pozitivist tasnifleri ve kategorilerin içinden çözülemez. Aksine, farklı türde bir rasyonel muameleye ve analize ihtiyaç duymaktadır. Nitekim bu, tam olarak, felsefi bir bakış açısıyla gerçekleştirilebilir. **O zaman kesin kategorik kavramlara indirgenemeyen, mutlak kurumsallaşmış ya da dogmatikleşmiş bir meslek tanımına dönüştürülemeyen “hukukçu türü” hukuk disiplininin yeni gündemi olacaktır.**

Bu yaklaşım biçimi, sadece ideolojik ve konjonktürel bir içerik olarak anlaşılamayacağı akılda tutulursa, bilimsel, tarihsel, kültürel, güncel anlamda tartışılması gereken fikirler olarak görülebilecektir. Felsefi teoriler bu nedenle tarihsel gelişimleri boyunca fikirlerin sistematik olarak detaylandırılmasından ve yorumlanmasından oluşurlar. Bilimsel kavramların eleştirisini analiz, karşılaştırma, kategorik tasniflendirme, sınırlar koyma ya da tüm bunları kapsayan bir tür toparlayıcı düşünmeyi gerektiren tartışmalara böylece farkındalık sağlar. Hukuk ya da hukukçu kimliği üzerine zoraki parsellenen tanımların doğal olarak eleştirel bir yaklaşımdan vazgeçmeyen felsefi sorgulamalarla irdelenmesi, farklı perspektiflerin aslında hukuk olgusunu sağlamaştırdığının bir delilidir.

Yukarıda söylediklerimizi, yazının amacını ortaya koymak ve yazıda irdelenen problemleri kısaca ifade etmek gerekirse beş madde ile özetleyebiliriz.

1- Hukuk rasyonelleşme ve bilimsellik sürecinde, adalet amacını yadsıyan bir araçsallaşmaya dönüşmüştür

2- Hukukçuluk bir meslek olarak fakülte ve diplomanın kazandırdığı kimlik sınırlarına ve bu bağlamdaki bir kurumsallaşmanın içine hapsedilmiştir

3- Adalet üzerine çalışan diğer disiplinler ve meslek erbaplarının “hukukçu statüsü”nün reddedilmesi hukukun mahiyetine aykırıdır

4- “Hukukçunun hukuku” anlayışından doğan yetersizlik ve sınırlılık kaçınılmazdır

5- Modern Hukuk kendi aristokrasisini doğurmuş ve tanıklık edilen çağın realitelerinden (gerçekliklerinden) kopuk bir hale getirmiştir.

Özetlediğimiz bu hususlar, yazının ilgili bölümlerinde, tartışmaya yönelik eleştirilere de yer verilerek vurgulanacaktır.

1. HUKUK SİSTEMİ KURUCULARININ ÇOK YÖNLÜ UZMANLIKLARI VE SİSTEME KAZANDIRDIKLARI

Günümüz hukuk sisteminin ve adalet anlayışlarının oluşumunda kurucu düşünceleriyle öncülük eden pek çok bilim insanı, elbette

günümüz pozitivist⁸ anlayışın, bilimlerin ayrışmasıyla geldiği noktadan, adalete bakmamıştır. Çünkü adaleti aramak ve sorgulamak ve adalete hizmet etmek söz konusu olduğunda bunun insanlığın ortak mirası olduğu muhakkaktır ve dediğimiz gibi bilimlerin mutlak sınırlarla ayrışmadığı bu erken dönemlerde, hukukun belli bir eğitim çatısının altına hapsedilmesi imkansızdı. Bu gün ise bilimsel ayrışma adına savunulan hukukçu statüsü daha ziyade uzmanlaşmaya atıfla yapılan bir daraltmaya dönüşmüştür. Kimi hukuk bilimcileri için hukukçuluk, bir ideolojinin son kalesi gibi, tüm diğer uzmanlıklardan soyutlanarak korunma merkezi haline gelmiştir. Maalesef hukuk sosyolojisi alanında bu tür durumların, “hukukun ideolojileşmesi” ve “hukukun taraflılığı” olarak adlandırılan ve yazının ilerleyen kısımlarında bu iddianın nedenlerinin anlaşılır olacağını düşündüğümüz nedenleri vardır.

Konumuza dönecek olursak; insanlık düşünce tarihinde adalet ve hukuk alanına katkıda bulunan düşünürlerin pek çoğunun epistemoloji ve hatta ontoloji teorilerinin temelinde başat kaygılarının adalet olduğu tartışmasızdır. En bilinen teorileri üzerinden hatırlatmak gerekirse, hukuk bilimini üreten, tabii olduğumuz adalet teşkilat ve yapısını kuran düşünce mimarlarından şu örnekler verilebilir:

Sokrates	: Eğitimci, “yurttaşlık ve yurttaşlık vazifesinin, adalet kavramının mahiyeti”ni sorgulayan filozof ⁹
Aristo	: Biyolog, filozof, “denkleştirici ve dağıtıcı adalet kuramı”nın kurucusu ¹⁰
Platon	: Matematikçi, “kral filozof teorisi ve sosyalist hukuk”un temellerini aldığı düşünür eğitimci ve siyaset adamı ¹¹
Epikuros	: Filozof, “hümanist düşüncenin ve liberal hukuka temel olan faydacı etiğin” ilk temsilcilerinden ¹²
Cicero	: Romalı siyaset adamı, senato üyesi, vali, evrensel akıl, “uluslararası hukuk” düşüncesinin temellendiricilerinden, değişmez değerler öğretisi sahibi ¹³

⁸ "Positivism". In *obo* in *Sociology*. 24 Oct. 2020. <<https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199756384/obo-9780199756384-0142.xml>>. Erişim, 5 Aralık, 2020

⁹ Bkz.: Gowder, P. What the Laws Demand of Socrates—and of Us. *The Monist*, no. 98(4), (2015): 360-374.

¹⁰ Bkz.: Duke, G. *Aristotle and Law*. New York: Cambridge University Press. (2019).

¹¹ England, E., & England, E. B. *The laws of Plato; the text ed. with introduction, notes, etc.* (Publications of the University of Manchester. Classical series ; no. 3-4). Manchester, London, New York [etc.: The University press; Longmans, Green &. (1921).

¹² Bkz.: Di Fabio, T. *Justice and Philia. Politics and Philosophy in Greek Epicureanism.* (2020).

¹³ Bkz.: Du Plessis, P. J. *Cicero's Law*. Edinburgh: Edinburgh University Press. (2016).

Thomas Aquinas	: Din adamı, rahip “normatif hukuk ve yasa tanımları” ile hukuka hizmet etmiş, günümüz liberal hukukuna etki etmiş ve sivil itaatsizlik kuramlarının kurucusu ¹⁴
Thomas Hobbes	: Eğitimi, “monarşik hukuk sistemi” teorisyeni ¹⁵
John Locke	: Hekim, siyaset ve “hukukta güçler ayrılığı” teorisyeni ¹⁶
Rousseau	: Edebiyat yazarı, gezgin, “liberal bireycilik”, “insan hakları teorisyeni” ¹⁷
David Hume	: Tarihçi, felsefeci, edebiyatçı, siyasal toplum, “uzlaşmacı adalet” teorisyeni ¹⁸
Immanuel Kant	: Fizikçi, eğitimi, “Birleşmiş Milletler Teşkilatı” fikrinin kurucusu, insan hakları teorisyeni ¹⁹
John Stuart Mill	: Politik ekonomist, siyaset adamı, liberal hukuk ve faydacı etik teorisyeni ²⁰
Herbert Spencer	: Ekonomi dergisi yazarı, biyolog, sosyolog, demiryolları mühendisi, “doğal haklar” ve “doğal hukuk” teorisyeni ²¹
Hegel	: Tarih ve hukuk felsefesi akademisyeni ²²
Max Weber	: Hukukçu, ekonomist ve sosyolog ²³
Jurgen Habermas	: Felsefe profesörü, siyaset bilimci, sosyolog, “modern hukuk eleştirel kuram” teorisyeni ²⁴

¹⁴ Bkz.: McNabb, V. St. Thomas Aquinas and law ; a paper read to the Aquinas Society of London in 1929 (Aquinas Society of London. Aquinas paper ; no. 24). London: Blackfriars. (1955).

¹⁵ Bkz.: Cooper, K. Thomas Hobbes and the natural law. Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press. (2018).

¹⁶ Bkz.: Dalaqua, G. H. Natural Law And Civil Law in John Locke. Aufklärung (João Pessoa, Paraíba, Brazil), no. 2(1), (2015): 149-168.

¹⁷ Bkz.: Rehm, M. Obligation in Rousseau: Making Natural Law History? Jahrbuch Für Recht Und Ethik = Annual Review of Law and Ethics, (2012): 139-154.

¹⁸ Bkz.: McArthur, N. David, Hume's Political Theory. Toronto, CA: University of Toronto Press. (2007).

¹⁹ Bkz.: Zöllner, G. Law and Liberty, Immanuel Kant and James Madison on the Modern Polity. Revista De Estudios Kantianos, No. 3(1), (2018).

²⁰ Bkz.: Jones, H. S., John Stuart Mill: Law, Morality, And Liberty. Modern Intellectual History, no.15(3), (2018): 879-891.

²¹ Bkz.: Gray, T. S., Is Herbert Spencer's Law of Equal Freedom a Utilitarian or a Rights-Based Theory of Justice? Journal of the History of Philosophy, no. 26(2), (1988): 259-278.

²² Bkz.: Salter, M., Hegel and law (Philosophers and law). Aldershot, Hants, England; Burlington, VT: Ashgate/Dartmouth. (2003).

²³ Bkz.: Werner, Gephart, / Johannes, Nanz., Law, Culture, and Society (Schriftenreihe des Käte Hamburger Kollegs "Recht als Kultur"). Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann. (2015).

²⁴ Bkz.: Baxter, H., Habermas and Law. Milton: Taylor and Francis. (2020).

- John Rawls : Toplum ve siyaset felsefecisi, siyasal liberalizm, “adil toplumsal işbirliği, dağıtıcı adalet” kuramlarının teorisyeni²⁵
- Robert Nozick : Felsefeci, “gönüllük esasına dayalı değiş tokuş ve adil kazanım” teorisyeni²⁶
- Michael Foucault : Felsefe ve psikoloji uzmanı, “hukuksal-söylemsel iktidar modelleri” teorisyeni²⁷

Tüm bu saydıklarımıza eklenebilecek ve adalet anlayışının şekillenmesine hizmet etmiş pek çok farklı disiplinden bilim insanı bulunmaktadır. Burada sadece en bilinen teorisyenler üzerinden bir derleme yaparak çalışmamızı sınırlandırdık. Adaletin çok yönlü bakış açılarıyla şekillenen dinamik yapısını ortaya koyması bakımından önemli olduğunun farkına varılması amacıyla bu kadarına yer vermek yeterli olacaktır. Bu düşünürlerin ve içinde yaşadıkları toplumların geçirdikleri süreçlerin sonunda ise, 17. ve 18. yüzyılların devamında, Batı düşünce sisteminin aydınlanma dönemi ile birlikte metafizik alana, doğal hukuk teorilerine ve inançla bağlı değer yargılarından uzaklaştığı bir dönem oldu. Fakat bu uzaklaşma gerçekte hiçbir zaman tamamen bir soyutlanmaya dönüşmemiştir. Çünkü temel hak ve hürriyetlerin pozitivist hukukla temellendirilmesi, teori bağlamında imkânsızdır. Temel hak ve hürriyetler, doğal hukuk olarak tanımlanan ve felsefi süreçlerin inşa ettiği normların sonucu olarak kabul edilmişlerdir. Durum böyle iken, modern hukuk biliminin ve hukuk eğitiminin, tam da bu dönemlerde geldiği noktadan nasıl görüldüğüne dair en acımasız eleştirilerden birini, modern hukukun son derece güçlendiği bu dönemde, 1804 yılında, Kıta Avrupası’ndan Paul Johann Anselm Feuerbach gerçekleştirmiştir.

“Bizim üniversitemizin, bilimsel espri sahibi olmakla övünmeye hiç bir hakkı yoktur; çünkü sadece bir dinleme ve yazma kurumundan başka bir şey değildir. Bizim üniversitemizde, söyledikleri sadece dinlenmekten ve bir kağıda not alınmaktan başka işe yaramıyan konuşmacılara, bu konuşmaları karşılığında para ödenmektedir. Öğrenciler aslında kara cahil, fakat kibirli gevezeler olarak yazılı kağıt parçalarıyla —veya olsa olsa— bir sürü darmadağın hiç anlaşılmamış ya da yarı anlaşılmiş düşüncelerle yüklü olarak evlerine dönerler. Bu da çoğu kez ülke için tüm bilgisizlikten çok daha zararlı olmaktadır.”²⁸

²⁵ Bkz.: Förster, A., Peace, Justice and International Order. Basingstoke: Palgrave Macmillan. (2014).

²⁶ Bkz.: Wolff, J. Robert Nozick. Oxford: Polity Press. (1991).

²⁷ Bkz.: Golder, B./ Fitzpatrick, P., Foucault and law (Philosophers and law). Farnham, Surrey, England ; Burlington, VT: Ashgate. (2010).

²⁸ Schlosser, Hans; Çev: Cihangiroğlu, S. Hukukçunun Yetiştirilmesi ve Modern Toplum (Hukukçu Mu Yoksa Sosyal Düzenleyici Mi?), Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, no. 33(1), (1976): s. 105.

Yazar, hukuk eğitiminin artık zamanın ihtiyaçlarını karşılayamadığı ve köklü bir reformu zorunlu hale getirdiğini olabilecek en açık şekilde ifade etmektedir. Hukukta bilimsellik düzeyini ısrarla eleştirmekte ve bu öğretim yönteminin özellikle mesleki uygulama ile bağdaşmazlığından yakınmaktadır. Mevcut hukukçu kimliklerinin eleştiriler karşısındaki tavrına ise yazarın, “görkemli ve toz kondurulmaz nitelikteki hukuk bilgiçliği hipertrofisi problemi” adını verdiğini görüyoruz. Bu sorunun çözümü için kurulması gereken diyalogların bir türlü kurulamadığından bahseder. Ayrıca tüm bu kaotik problemlerle ilgili olarak Feuerbach tarafından tespit ve ispat edilen şudur ki, hukuk eğitiminde yapılması gereken yenilikler, “günün gereklerine uygun olarak geliştirilen bir bilim teorisinden hareket edilerek uygulandığında, toplumu esas alan ve uygulama ile ilgili gerçekler, artık kabuk bağlamış hukuk kurumlarının maskelerini daha etkili biçimde düşürmektedir.”²⁹

1977 yılında Ankara Hukuk Üniversitesi Fakültesi dergisinde yayınlanan bu çeviri makalenin, bizim ülkemizde hâlâ gündemini koruyor olması daha da dikkat çekicidir. Feuerbach, Türk hukuk sisteminin tabi olduğu Kıta Avrupası Hukukunun deontologist bilimci yapısını bu derece acımasız eleştirmektedir. Mutlak bilimci positivist modern hukukun, hukukçu yetiştirmedeki sorunlarına rağmen, ülkemizde bilimciliğin aşırılıkla savunulması ve mevcut biçimiyle korunması konusunda ısrar eden yaklaşımların bir çıkmazı daha da kronikleştirmekten öteye gidemeyeceği şüphesizdir.³⁰

Üstelik tanıklık ettiğimiz çağın problemleri üzerinden yorumlanırsa, hukuku ve kurumsal mekanizmanın işleyişini “entelektüel olarak katı, esnek olmayan ve içe dönük” bir yol oluşturduğuna dair önemli ölçüde artan rahatsızlık ve bu yöndeki doktrinel analizle desteklenen bir memnuniyetsizlik mevcut olduğunu görebiliriz.

Dolayısıyla bu duyguyla hareket ederek “gerçek hayattan kopuk hukuk aristokrasisi”³¹ eleştirileri güç kazanıyor. Timasheff gibi düşünürlerin hukuk sosyolojisini hukuk bilimi içinde görmemesi, öte yandan hukuk felsefesini ise hukuk teorisi olarak adlandırarak hukuk bilimi içinde görmesi türden yaklaşımlar çağın gerçekliğini karşılamamaktadır.³²

²⁹ Aynı eser, s. 107

³⁰ Gözler, Kemal, “Hukukçu Olmayan Dekanlar”, <http://www.anayasa.gen.tr/dekanlar.htm>; “Hukukçu Olmayan Hakimler1”, <http://www.anayasa.gen.tr/aym-h-o-uyeler.htm>; “Hukukçu Olmayan Hakimler2”, <http://www.anayasa.gen.tr/idari-yargi-hakimleri-uzun.htm>; Ayrıca Bkz.: Kaya, Emir, Hukukçu Fetişizmi, Kemal Gözler Yanılıyor, Yanılıyor, <https://anayasa.gen.tr/kaya-hukukculuk-fetisi.htm>, Erişim, 5 Aralık 2020

³¹ Topuzkanamış, Engin, Max Weber’de Ekonomi, Hukuk ve Rasyonalite”, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi Cilt: 14, Sayı: 2, s.253-274 (2013): s. 258

³² Timasheff, Nicholas S., An Introduction to the Sociology of Law (with a new

Öte yandan Kantorowicz ve Patterson gibi düşünürler tarafından, sosyolojisi ve felsefesi ile hukuk bilimini bir bütün olarak kabul eden yaklaşımların yadsınması artık imkansız hale gelmiştir.

“Kantorowicz ve Patterson’ın belirttiği gibi “*hukuk bilimi, hukuk ve bilim dışındaki unsurların yardımı olmaksızın işe yaramaz*”³³. Bu ünlü yazarların cümlesinden, hukuk biliminin, pozitif hukuk bilgisıyla sınırlı olmadığını ve hukukun sadece bilimsel (betimleyici veya açıklayıcı) bir açıdan ele alınmasının eksik olacağını anlayabiliriz.”³⁴

2. POZİTİVİST HUKUK DÖNEMİNDE WEBER’İN “HUKUKÇUNUN HUKUKU” YAKLAŞIMI, HABERMAS VE KELSEN’İN HUKUKUN RASYONELLEŞMESİ TEORİLERİ

Bahsettiğimiz düşünürlerin fikirlerinden yola çıkarak, herhangi bir hukuk kavramının, amacına hizmet edebilmesi için bir takım değerleri de beraberinde taşıması gerektiği gerçeğini kabul etmeliyiz, bireyin ve toplumun iyiliği bu nedenle daima hukukta adaletin temel gerekçesi olmalıydı.

Fakat 18. ve 19. yüzyıllar arasında, bilimsel gelişmenin patlamasına şahitlik eden bir çağ olarak, spekülasyon felsefede özellikle Alman klasik idealizmi, felsefeyi, tarihi determinizm üzerinden savundu. Ancak bu klasik Alman idealizmi, bilimsel gelişme nedeniyle ortaya çıkan felsefi sorunlara cevap veremedi. Bu nedenle pozitivizm, doğal ya da deneysel bilimlerin gerçek bilginin tek güvenli kaynağı olduğunu iddia eden ve dolayısıyla felsefi çalışmanın bilişsel değerini reddeden felsefi bir eğilim haline geldi. Pozitivizmin temel ilkesi bilişsel önermelerin anlamı için doğrulanabilir ve ölçülebilir ölçütlere bağlılık idi ve kendisini yalnızca doğa ve bilimle sınırladı. Gerçekliğin yalnızca bir yönünü, maddi gerçekliği ve yalnızca bir taraftan doğrulanabilir ve ölçülebilir yönü, yani verilen veya algılanan verileri inceledi. Böylece, pozitivizm, aşırı biçimiyle, tüm teorik ve metafizik spekülasyonları bir bilgi edinme aracı olarak reddetti ve geleneksel felsefenin varlık, töz ve nedenler hakkındaki tüm kavram ve önermelerini yanlış ve anlamsız ilan etti.³⁵

introduction by Javier Trevino), 3th Printing, Transaction Publishers, (2001): s. 27-29

³³ Kantorowicz, Herman U./Patterson, W., “Legal Science--A Summary of Its Methodology”, Columbia Law Review, Vol. 28, No. 6 (Jun., 1928), s. 707, pp. 679-707. ‘den aktaran Aktaş, Sururi, Hukuk Kavramının Analizi, Ankara Uni. Hukuk Fak. Dergisi, no. 67(2), (2018): s. 229

³⁴ Aynı yer.

³⁵ Green, Leslie and Thomas Adams, "Legal Positivism", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2019 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/win2019/entries/legal-positivism/>>. Erişim, 10 Aralık 2020

Modern dönemde hukuk teorileri arasında hakim olan bu yaklaşım, hukuksal pozitivizm fikrine dayanan normatif yaklaşımdır. Hukuksal pozitivizm ile, hukuki normların pozitivist ve bilimsel gerçeklik vizyonu perspektifinden spesifik yorumlanmasını kastediyoruz. Dolayısıyla, hukuki normlar alanına uygulanan bu bakımdan sadece pozitivist zihniyettir. Pozitivizmin şeylerin kesinliğini veya amacını araştırmayı reddetmesi gibi, hukuksal pozitivizm de normların kendilerinin normatif varoluşunun ötesinde hukuki normların gerekçelendirilmesinin araştırılmasını reddeder. Bu önermeye dayalı olarak, hukuksal pozitivizm, hukukun uyması gereken mutlak bir standart olarak evrensel geçerliliğe başvurmaya saldırır. Çünkü bu konum, bir Yüce Varlık, Tanrı tarafından yaratılan yüce bir ahlaki normun varlığını veya evrensel olarak kabul edilen mutlak bir ahlaki normun varlığını ilan eden doğal hukuk anlayışının temel kavramıyla alakalıdır.³⁶

Hukuki pozitivizmin en bilinen savunucusu Hans Kelsen'dir. İrrasyonel bir unsur olarak gördüğü, doğuştan gelen değerlerle bağlı doğal hukuku duygusal ve öznel bulur, hukuki bilişsel sürecini özgürleştirmeye ve temizlemeye yönelik bir girişimle reddeder. Aslında, ona göre yasanın hiçbir ahlaki çağrışımı olmamalıdır. Bu nedenle Kelsen için siyaset, etik, ahlak ve din gibi hiçbir şey hukuku etkilememelidir. Hukuksal önermelerin mantıksal aşkınlığını tamamen reddeder.³⁷

Alman idealizminin değerler ve doğal hukuk alanına yaptığı bu saldırı, kendi zamanlarında Alman düşünürler Weber ve Habermas'ın hukukta bilimcilik konusundaki destekleri ile bir yandan güçlenirken; aynı zamanda bilimciliğe olan bağlılık ve bunun üzerinden inşa edilen etkinliğin rahatsız edici boyuta gelmesine karşı eleştirilerini de açığa çıkarmıştır.

Örneğin, 1864-1920 yılları arasında yaşamış önemli Alman hukukçu ve ekonomisti Max Weber, hukukun rasyonelleşmesini bir çeşit sosyal evrimin neticesi olarak algılar. Modern Hukuku, ilkel hukuk dönemlerinden günümüze gelinceye kadar, keyfilik ve siyasi müdahalelere açıklık, karizma olarak adlandırdığı ikna ve etki yeteneği yüksek kişilerin hukuk yaptığı dönemlerin bitişi olarak yorumlar. Açıkçası bu aslında, bilim olmanın kriterleri olarak modern dönemin bilimselliğe dair bir süreç analizidir ve tüm bilimler için savunulur. Nitekim Weber aslında hukukun bilim olma yolunda geçirdiği evreleri

³⁶ Leiter, Brian and Matthew X. Etchemendy, "Naturalism in Legal Philosophy", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2017 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/sum2017/entries/lawphil-naturalism/>>. Erişim, 10 Aralık 2020

³⁷ Akbay, Muvaffak, Kelsen'in Hukuk ve Devlet Teorisi, <https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/47502/2118.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, Erişim, 15, Aralık, 2020, s. 33; Engin, Arıkan, "Kelsen'in Saf Hukuk Kuramı ve Otesi", YUHFD, C.XVII, no.2, (2020): s.426.

dönemin pozitivist yorumlarından hareketle sınıflandırmaktadır. Fakat Weber'in bu açıklamasının devamında, modern hukukun ekonomi ve siyasi alanların etkisinden soyutlanmak üzere inşa ettiği yeni düzenin hukuk aristokrasisi oluşturmak ve gerçek hayattan kopmakla sonuçlandığını vurgulaması, asıl dikkat edilmesi gereken meseledir.³⁸ Üstelik Weber'in hukuk mezuniyetine rağmen ekonomi profesörlüğü ile hayatına devam etmesi ayrıca manidardır.

Yine Kıta Avrupası hukukunun önemli temsilcilerinden Habermas iletişimsel eylem kuramında hukukun işlev kazanmasını anlatırken bunu “toplumsal yaşam dünyası” ve “sistem dünyası” ayrımıyla ortaya koyar. “Toplumsal yaşam dünyası”nda geçmiş (tarih) ve değer yargılarının ve bunlarla bağlı kanaatlerin, dolayısıyla da önceden farzedilen doğruların temel öğeleri oluşturduğunu ifade eder. Nitekim üç unsur önemli hale gelir. Kültür, Toplum ve Bireyin Kişiliği.

“Sistem dünyası”nda ise düzenin ekonomi ve iktidar eğilimleri üzerinden inşa edildiğini hukukun burada işlev kazandığını savunur. Bu alanda hukuk, normatifliği sayesinde ekonomi ve devleti kurumsallaştırmayı sağlar. Fakat bu gelişme, ona göre, aynı zamanda, sanat, bilim, ekonomi, ahlak, siyaset, hukuk gibi alanları birbirinden uzaklaştırarak kendi mantıklarını oluşturdukları bir rasyonelleşme sürecine götürür. Bunun en negatif sonucu ise, tüm ilişkilerin (birey-toplum, devlet-birey, toplum-devlet ilişkileri gibi) ve prosedürlerin aşırılıklar üzerinden biçimlenmesidir.³⁹ Bu perspektiften bakıldığında günümüzün “hukukçu” tanımının, bilimin rasyonelliği ile bir aşırılık üzerinden kullanması ile prosedürlerin ve fakültelerin parsellediği bir adaletsizliğe nasıl hapsedildiği daha net görülmektedir.

Halbuki yine Habermas hukuk, normatifik üzerinden işlevsel olmakla bir kurum olsa dahi aynı zamanda kültürel bir bilgidir, demektir. Ona göre, Avrupa Tarihinde “hukuksallaşma” pozitivist hukukun genelleşmesi ve yaygınlaşması ile gerçekleştiğinden sonra, hukuk araçsallaşmıştır. Böylece hukukun amacı olması gereken adalet kaygısı yok olmuş, bireyler devletin toplumsal yaşam sistemine sürekli ve aşırı

³⁸ Topuzkanamış, Engin, “Max Weber’de Ekonomi, Hukuk ve Rasyonalite”, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi Cilt: 14, Sayı: 2, (2012) (Basım Yılı: 2013), ss. 255-259; Ayrıca bkz; Trubek, David M., Max Weber on Law and The Rise of Capitalism, https://digitalcommons.law.yale.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=4993&context=fss_papers, Erişim, 5 Aralık, 2020 ; ve Bkz.: Rheinstejn, *Introduction To Max Weber On Law In Economy And Society*, (M. Rheinstejn Ed. 1954), And R. Bendix, Max Weber, An Intellectual Portrait, (1962): 385-457

³⁹ Çev. Yükselbaba, Ülker, Habermas’ın İletişimsel Eylem Kuramı’nda Hukuk, Deflem, Mathieu, “Introduction: Law in Habermas’s Theory of Communicative Action”. In: Habermas, *Modernity and Law*, ed. MATHIEU DEFLEM. London: Sage, (1996)’dan uyarlanmış ve değiştirilmiştir. Vniversitas. ucls. Bogotá (Colombia) No. 116: 267-285, julio-diciembre de 2008’de yayınlanmış., IÜHFM C. LXXII, S. 1, (2014): s. 877-894, s. 879

müdahalesine açık hale getirilmiştir.⁴⁰ Böylece bağımsızlıkların ve özgürlüklerin sınırlandırılmasındaki aşırılığa hukukun araç olarak kullanılması yani “araçsallaşması” asıl amacı olan adaleti tesis etmede kendi sistemini çökertmesi anlamına gelir. Hukuk araçsallaşmış bir mekanizmaya dönüştükten sonra, sistemin sadece uygulayıcısı olmak ve bununla itibar, güç ve para kazanmayı hak olarak gören hukukçulardan oluşması ise kaçınılmaz neticesidir. Hukuksal rasyonalite, doktrinsel bir sistem olarak hukukun kendisi olarak sunulursa, o zaman hukukun “üretken” hukukçular yetiştirmesi imkansız olacaktır.

Genellikle hukuk felsefesine ait olduğu düşünülen teorik kavramlar (yasal pozitivizm, biçimcilik, doğa hukuku, anayasacılık, gerçekçilik vb.) aynı zamanda hukukçuların kendi profesyonel pratiklerini de şekillendirir; özellikle hukuk uygulamasının daha soyut doktrinel katmanlarında, ki bunlar aynı zamanda en geniş kapsamlı anayasa mahkemeleri kararları ve insan hakları hukuku gibi alanlarında görülmektedir. Bu nedenle hukuk felsefesi ve sosyolojisi gerektiği gibi çoklu disiplinlerden uzmanların eğitim ve öğretimi ile hukukun kendisi arasındaki temas noktası olarak bulunması zorunludur.

Hukuk kavramlarını ve teorilerini üretmek, hukukun felsefesi ile örtüşürken; uygulamasının yani hukuk pratiğinin incelenmesini içeren teoriler hukuk sosyolojisiyle örtüşmektedir. Katı veya akademik anlamda hukuk bilimciliği, halihazırda hukuk içinde gelişime sahip olan fikirleri sistematize etmeyi amaçlayan herhangi bir yetkinliği tek başına sağlayamaz.

Hukuk her halükarda herhangi bir felsefe için genel felsefi sorunlar ortaya çıkaran tarihsel-kültürel bir kurum olduğu gerçeğine karşı koyulması imkansızdır. Bu nedenle, Batı düşünce tarihindeki filozofların ürettiği fikirlerde hukuk her zaman var olmuştur; farklı kategorik kavramların sentezinin sonucu olan “hukuk” fikrinden bahsetmek hâlâ ancak bu temellere vâkıf olmakla bağlıdır. Hukuk tarafından ortaya atılan sorgulamalar bu yönüyle, normatiflik kökenini, otorite, toplum, adalet, ahlak veya bilimsel realitelerle olan ilişkisi gibi genel felsefi problemlerdir.⁴¹

Bu nedenle, günümüzde özellikle ülkemizdeki hukukçuların hukuk felsefesine ilişkin yaklaşımı eksik ve hatalıdır. Eğitimleri nedeniyle hukukçular, doğrudan hukuk kategorilerine dayalı bir düşünceyi üstlenmeye hazırlanmak zorundadır; fakat hukukta önemli

⁴⁰ Duran, Muhammet Sait, Habermas’ın Söylem ve Etiğinde Ahlak ve Hukuk, IUHFM C. LXXV, S. 1, s. 61-84, 2017, s. 63

⁴¹ Bkz.: Timmins, Adam, Between History and Philosophy of Science: The Relationship between Kuhn’s Black-Body Theory and Structure, The Journal of the International Society for the History of Philosophy of Science, no. 9:2 (2019): 371-387; Dubber, D. Marcus, New Historical Jurisprudence: Legal History As Critical Analysis of Law, https://www.rg.mpg.de/1077391/2-1-11_dubber_-_final.pdf, Erişim 5 Aralık, 2020

problemlerden, kanun boşluğunu doldurmak ya da bir iddianamenin gerekçelendirilmesinde, eğitimleri süresince yaşadıkları felsefi ve sosyolojik kayıtsızlığın neticeleri görülür.

Hukukçular doktrinlerini tasarlarken genel felsefi teorileri benimsediklerinin tam olarak farkında değiller aslında, hukuk kategorisi her zaman kendi iç meta-teorisini inşa etmek için bir felsefeye muhtaçtır. Tek bir felsefi doktrin örneğin “hukukî pozitivizm” hukuk alanında hukuk olarak adlandırılmaz ve hukukun hukukçuların eseri olduğu gibi bir algı da hukuk tarihi içinde yerini bulamaz. Bu, hukukçu kimliği ve aprioristik etiketini sadece hukuk fakültesi mezunlarının hak etmediğini, daha çok özel olarak hukuk sistemine uygulanan tezler, kavramlar ve yöntemler yoluyla farklı bilim uzmanlarının da hukuktaki hizmetleri ile hukukçu olduklarını kanıtlar.⁴²

Dolayısıyla, hukuk felsefesi tarihinin bize gösterdiği şey, hepsi hukukta bir araya gelen ve genel tarihsel felsefi sistemler ve bir disiplin olarak hukuk ve kanunda tanıklık edilen çağlardaki fikirlerin bir süreklilik arz ettiğidir.⁴³ Ayrıca hukuk felsefesi mutlaka ahlak felsefesi ve siyaset felsefesiyle iç içe olduğu anlamına gelir; sadece aşkın bir perspektiften bakılan bilimci anlayış çerçevesinde inşa edilemez.

Üstelik yasal kavramlar doktrinsel kavramlardır. Pratik kavramlar olarak temel amaçları sadece hukuk işlemlerine teknik anlamda rehberlik etmek değil, bunu haklı bir şekilde yapmaktır. Yani kavramların doğru bilgiyle adalete hizmet edecek manalarla anlamlandırılması yani gerekçelendirilmesi gerekir. Bu demek oluyor ki; hukuki kavramlar, hukuki kararlarla ilgili olarak tartışma ve gerekçeler sunma, hukuki işlemleri gerekçelendirme ile bağlantılıdır.⁴⁴

Tekrar hatırlatmak gerekirse, günümüze kadar hukuki pratiği şekillendiren “idealler” veya “düzenleyici fikirler” olagelmıştır. Yani, bunlar değerlerdir. **Değerler, bu bağlamda hukuk uygulamasının gerçek aşkın yapı taşlarıdır.** Bu yapı taşlarını inşa edenler de bugün anlaşıldığı biçimiyle bizatihi hukuk eğitim almış hukukçular değillerdir, yazımızda örnekleri ile bu konuyu apaçık bir şekilde ortaya koyduk. Geçmişte öyle olması bugünde öyle olacağı anlamına gelmez diyenlerin, inşa edici yetkinliği aldıkları eğitimle sağlayamadıklarını da belirledik. Çünkü yasal uygulamada bu temelde gerekçelendirici kavramlarla uğraşmak, temel değer yargularının kümeleri açısından bunların versiyonlarını veya yorumlarını sağlayabilen kavramlardan

⁴² Bkz.: Nancy Levit, Listening to Tribal Legends: An Essay on Law and the Scientific Method, 58 Fordham L. Rev. 263 (1989).

⁴³ Friedrich, Carl Joachim, The Philosophy Of Law In Historical Perspective, Chicago: The University of Chicago Press, (1958): s. 253

⁴⁴ Daci, Jordan. (2010). Legal Principles, Legal Values and Legal Norms: are they the same or different?. Academicus : International Scientific Journal. MMX. 10.7336/academicus.2010.02.11.

yararlanmayı gerekli kılar. Hukuk kavramları her zaman değer yargılarının seçimleridir. Hukukun tüm teknik-pratik karmaşası, öncelikle hukukçunun çalışmasının temel araçsal birimleri olarak kurallardan oluşur ve değerler arasındaki müzakerelerin ve dengelerin sonucudur ve dolayısıyla içlerinde kapsanan kavramların pratik uygulaması, temelde yatan değer yargılarıyla ve onları rasyonel olarak nesnel geçerliliğe dayandırma ihtiyacıyla ayrılmaz bir şekilde bağlantılıdır.⁴⁵

Böylelikle hukukun hakkaniyetle icra edilebilecek tek boyutu, hukuku kendi pratiğinden felsefi-ahlaki ve felsefi-politik kavramlarla içsel olarak bağlı olduğunu kabul etmekle başlar. Genel veya çok kapsamlı pratik felsefe sistemlerine (liberal, faydacı, cemaatçi, deontolojik, sosyal vb. yönelimlerle) götürür ve bu sistemlerden bu yasal kavramların yönelimi ve normatif eleştirisi gerçekleşir. Bu normatif işlevler hukukun temeline karşılık gelir.

Hukuk felsefesi ve sosyolojisinin, aslında adalet misyonunun değişen süreçleri de öngörerek inşa etmeye yönelik girişimleri gerekli kıldığını gösterdik. Hukuk felsefesi, içerdiği değerler, hem aşkın temeller hem de aynı anda pratik felsefeden gelen fikirler olarak, ikisi arasında ileri geri harekete izin veren bir köprü görevi görür. Sonuçta hukuk, yalnızca siyasal-ahlaki değerlerin gerçekleştirildiği ve somutlaştırıldığı ve dolayısıyla bu değerlerin kesin bir gerekçelendirme kazandığı bir yer değil, aynı zamanda ahlaki felsefe ve siyaset felsefesi, kendi aşkın perspektiflerinden eşit şartlarda birleşir.⁴⁶

Ahlaki ve politik süreçlerle ilgili bir toplumu mümkün kılmak için gerekli olan tarihsel-kültürel ağı kurmada da felsefi fikirler ve sosyolojik analizler etkin rol alırlar. Hukuk, yalnızca bir toplumun ideolojik öz-tanımlanmasını değil, aynı zamanda, tüm pratik değerlerin nihai olarak "kişileştirildiği", yani bir bütün olarak topluluğa atfedildiği kendi siyasi ve ahlaki öz-haklılığını temsil eder. Dolayısıyla hukuk, "kamusal akıl" fikrinin kendisiyle ilişkilidir.⁴⁷

Mesele, hukukun teknik veya direktif boyutu üzerindeki yaygınlığı değildir, çünkü ilgilendiği sorunlar nihai olarak aksiyolojik olan ve eşit şartlarda çözülmesi gereken çatışmaları ve anlaşmazlıkları kapsar. Hukuk uygulaması, hukuki meselelerin tutarlılığını veya "bütünlüğünü" sürekli olarak inşa etmeye ve yeniden inşa etmeye çalışan bir yöntemle

⁴⁵ Coleman, Jules, Legal Theory and Practice, <https://core.ac.uk/download/pdf/72833667.pdf>, Erişim, 10 Aralık, 2020

⁴⁶ Aral, Vecdi, "Hukukta Felsefenin Önemi", <https://cdn.istanbul.edu.tr/file/1CD58DF90A/7FAE6AD0D3DE4C1094B8E4922B0534E7?doi=>, Erişim, 10 Aralık, 2020; Satıcı, Murat, Hukuk Felsefesine Neden İhtiyacımız Var?, İnsan&İnsan, Yıl/Year 6, Sayı/Issue 21, Yaz/Summer 2019, 713-724 DOI: <https://doi.org/10.29224/insanveinsan.518261>

⁴⁷ Özhan, Mahir, John Rawls'ta Kamusal akıl Üzerine İnceleme, no.9, (2020): s. 108-112.

yönetilmemelidir. Gerekçelendirme (yasal yöntem), daha sonra, her davayı birden çok kriter (alaka düzeyi, açıklama, uygulanabilirlik, doğruluk, uygunluk, tartım, vb.) sayesinde etkin bir şekilde "toplamayı" gerektiren karmaşık bir yorumlayıcı eylemdir.

Bir bütün olarak hukuk tekniği ve sürekli gelişimi boyunca alınan ilkelerin her biri, adalet ve ahlak değerlerine hizmet eden haklı bir uygulama olarak görülmelidir. "Kapsayıcı" bütünlük, sırasıyla değerleri gerçekleştiren bir kurum olarak hukukun gerekçelendirildiği "saf" bir bütünlüğü ifade eder; yoksa eleştirilir. **Pozitivist hukuk görüşünden doğan katı bilimcilik ise bir önyargıdan başka bir şey değildir ve sadece bir önyargı değil, aynı zamanda bir engeldir.**

3. CEZALANDIRICI ADALET SİSTEMLERİNİN YETERSİZ KALIŞI VE ONARICI ADALET SİSTEMİNE EVRİMİ, İNFAZ KURUMLARINDA MESLEK ÇEŞİTLİLİĞİ

Görüldüğü gibi, hukukun sadece hukukçular tarafından şekillendirildiği dönem Avrupa tarihinin rasyonelleşme süreci ile ilgilidir. Tüm disiplinlerinden metafizik ve inanç unsurlarını dışlayan bu düşünce sistemi, hukukun da tüm diğer disiplinler gibi sadece hukuk eğitimi alanlara münhasır bir alan olması gerektiğine doğru evrildi. Fakat post modern dönemde eleştiriler ve toplumsal ihtiyaçların gerekleri ile bir dönüşüm geçirdi ve sadece hukukçuların yasaları belirleyici olduğu adalet sisteminin cezalandırıcılığının beklenen caydırıcılığı sağlayamamasından ötürü, din adamlarının onarıcı bir adalet sistemi önermeleriyle birlikte, adalet sistemine ilk önce din adamlarının rehabilite tavsiyesi ile tekrar dahil olduklarını görüyoruz.⁴⁸ Nitekim bu durum, dinî bir hukuk gelişimi olarak yorumlanamaz. Hukuktaki her teori ve uygulama gibi amacı bağlamında dikkate alınmalıdır.

“Din Hizmetleri, din eğitimi, manevi danışmanlık ve rehberlik faaliyetleri suç-ceza ve bu payda da ceza infaz kurumlarının tarihiyle eşdeğerdir. Ülkemizde de Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından görevlendirilen din adamları vasıtasıyla tutuklu ve hükümlülerin dini ve ahlaki duygularını geliştirerek yeniden topluma kazandırılması amacıyla çalışmalar yürütülmektedir. 03.12.2019 tarihli Adalet Bakanlığı ile Diyanet İşleri Başkanlığı İş Birliği Protokolü Madde 4'de 'Manevi Rehberlik Birimi' tanımı yapılarak faaliyetlerine devam etmektedir.”⁴⁹

⁴⁸ Bkz.: History of Restorative Justice, <http://www.arjaa.org/history-of-restorative-justice>, Erişim, 15 Aralık 2020; Pollock, Joycelyn, Texas State University, The Philosophy and History of Prisons, http://samples.jbpub.com/9781284020212/15963_CH01_Pass3.pdf; Ayrıca bkz; World Prison Brief, <https://www.prisonstudies.org>, Erişim, 15 Aralık 2020

⁴⁹ <https://ankarace.adalet.gov.tr/dini-ve-manevi-rehberlik-servisi>, Erişim, 15 Aralık 2020

Elbette adalet alanına katkıda bulunan diğer disiplinler de bireyi ve toplumu inceleyen disiplinlerdir. Yani psikoloji ve sosyoloji ve elbette tüm disiplinlerin anası olan felsefe uzmanları da sistem içinde sorgulayıcılık, değiştirici ve dönüştürücülük yetkinlikleri ve eğitimcilik vasıfları ile yer alırlar.⁵⁰

İnfaz Kurumlarının en önemli destek personeli özellikle bu uzmanlar haline gelmiştir.⁵¹ Yasayı anlama ve uygulama konusunda deontologist kıta Avrupası hukuk anlayışı ile sonuçsalcı anglo sakson hukuk yaklaşımının mutlak bilimci tavrı, insana karşı soğuk ve acımasız cezalandırıcılığını ancak bu uzmanların destekleri ile daha insan haklarına yakışır bir ıslaha dönüştürebilmektedir. Aksi takdirde mutlak bilimci pozitivist hukukçu kimliği bu alanda çaresiz ve çözümsüz bir yok edicilik arz etmektedir.

4. HUKUKTA DOĞAL HUKUKUN YENİDEN GÜÇLENMESİ, İNSAN HAKLARI HUKUKU VE ULUSLARARASI HUKUKUNUN GELİŞİMİ

Hızla dijitalleşen günümüz dünya toplumlarında ise hukuk mesleklerinde ve adalet sistemlerinde yaşanan dramatik dönüşümler göz önüne alındığında, hukuk eğitiminde paralel gelişmelere tanık olunması beklenebilir. Fakat maalesef, hukuk müfredatında acil reform ihtiyacına rağmen, hukuk fakültelerinin müfredatı birçok açıdan hukuk öğrencilerinin atalarının zamanındaki müfredata benzemeye devam etmektedir. Öte yandan hukukun dijitalleşmesi ile bir yandan olumlu bir yandan ise tartışmalı etik problemler ile yüzleşilmesi gerekmektedir. Yapay zeka hukuk asistanlığı, online hukuk hizmetleri ve yazılımlar, ayrıca online hukuk klinikleri gibi uygulamaların, hatta yapay zeka yargıçların devreye girmesi ile hukukçu statüsündeki farklılaşma tartışmasız hale gelmiştir.⁵² Bilişim ve Mühendislik fakülteleri ile birlikte çalışmanın zorunluluk haline geldiği yapay zeka çağında hukuk⁵³ tarihsel

⁵⁰ Elitez, Didem/ Gönültaş, Burak, Adli Sosyal Hizmet, Yaklaşım ve Müdahale, Onarıcı Adalet Uygulamaları ve Türkiye’de Arabuluculukta Sosyal Hizmetin Rolü, Nobel Yayıncılık, Ankara, (2020): s.234; Yücel, Mustafa, Adli Sosyal Hizmet Anlayışında Gerçekçi Yaklaşım, Ankara Uni. Hukuk Fak. Dergisi, no. 65, (2016): s. 3715-3733

⁵¹ Acun, Necmi, *Ceza İnfaz Kurumu İdaresi*, Seçkin Yayıncılık, Ocak 2019, Ankara, ss. 49-55

⁵² “Hukukun Dijitalleşmesi ve İnsan Hakları” konulu bildiri tarafımda "4th Bosphorus International Conference on Cybersecurity, Cyberpolitics and Social Sciences" adlı konferansta sunulmuş ve bu konu detaylı olarak ele alınmıştır. Tam bildiri metnini yayına hazırlamaktayım. Bu nedenle konu burada daha fazla irdelenmemektedir. Şu adresten takibi yapılabilir : <http://www.cyberpolitikjournal.org/index.php/main>; Ayrıca Bkz.: Benyekhlef, K./ Bailey, J./Burkell, J./Gélinas, F. EAccess to justice (Law, technology, and media). Ottawa: University of Ottawa Press.; Weinstock, D., Cyberjustice and Ethical Perspectives of Procedural law. In EAccess to Justice, University of Ottawa Press. (2016): s. 305

⁵³ Yapay Zeka Çağında Hukuk, İstanbul, Ankara ve İzmir Baroları Çalıştay Raporu, (2019)

konjonktürden etkilenmeden atalardan kalma hukuk müfredatı ve fakülte yapılanması ile artık yol alamayacaktır.

Delaysıyla hukuk fakültelerinde değerler ve inançla bağlı göreceli kavramların evrensel bir etik alanı kabul eden hukuk disiplindeki değişimler son derece hızlı gelişmektedir. Ortak akıl ve vicdana dayanan temellerle inşa edilmiş insan hakları bağlamında devletlerin anayasal kimlikleri için “insan” merkezli etik son derece önemlidir. Ayrıca uluslararası hukukun da temelinde yer alır.

“Çağdaş uluslararası hukuk literatürünün temelini atan De jure belli ac pacis ile De jure prædæ'den oluşan çalışmaların başlıca özelliği, bu yapıtların antikiteye kadar geri giderek kendinden önceki dönemin yazar ve düşünürlerinin kavimler hukuku ile ilişkilendirilebilecek düşüncelerinin bir sentezini yapmış olmasıdır.”⁵⁴

Nitekim doğal hukuk kuralları, kanun koyucunun rasyonalitesinden ve iradesinden doğan pozitif hukuk kurallarından farklı olarak, bağlayıcılığını ve hukuk olma halini, değerini insanın toplumsallaşmaya uygun yaratılmış doğasında görmektedir. Hukukçu statüsüne dair tartışmalarda doğal hukuk pozitivist hukuk ayrımının yeri olmadığına dair iddia bu bakımdan hatalıdır. Üstelik tüm bu değerler ve etik üzerine dersleri pekâla hukuk felsefesi, sosyolojisi ve psikolojisi uzmanlarının oluşturabilecekleri etik kurullar yoluyla sağlamaları önemlidir. Çünkü en temel kavramları içselleştirilmemiş, bunların nasıl ilkeler haline dönüştüğünü idrak edememiş ve sonrasında bu ilkelerin yasallaşmasının gerekçelerine hakimiyet sağlamayan zemini boş bir hukuk da, tüm bunlara vakıf olamayan hukukçu da adalet amacına hizmet edebilecek düzeyde değildir.

Bu bağlamda hukuk eğitimine bakılacak olursa, sadece hukuk doktrininin uygulamaya yönelik yasaları ezberlemek ve ezberletmekle ancak hukuk teknikeri üretilir. Halbuki adaleti tesis etmek anlattıklarımızdan çok daha derin, felsefi ve sosyolojik analizlerle yetişen hukukçuları gerektirir ve ancak bu düşünsel gerekleri yerine getirebilen, mantık bilen hukukçular sayesinde adalet sürekli ve dinamik kılınır. Politika ve kanun yapıcılarının her durum ve her koşul için aynı kural ve kaide ile hareket etmediklerinin farkında olunmalıdır. Durağan bir hukukçu statüsü ve değişmez kurallar bütününden oluşacak bir adalet beklentisi bu nedenle tutarsızdır.

⁵⁴ Erkiner, H. Hakan, Uluslararası Hukuk Düşüncesinde Klâsik Öğretinin Kuruluşu: Hugo Grotius ve Postgrotien Yazarlar Samuel Von Pufendorf, Richard Zouche, Cornelius Van Bynkershoek ve Samuel Rachel'e İlişkin İnceleme ve Değerlendirme, MUHF – HAD, C. 18, (2012): s. 125

SONUÇ

Bu yazıda, hukuksal veya hukuki pozitivizmin hatalarına, yani hukukun uygulanmasından başta ahlaki zorunluluğun önemini, ahlaki zorunluluğa uymayan yaklaşımların ideolojik kaprislere dönüştüğüne yönelik bir argüman hazırladık. Elbette, hukuk barış içinde bir arada yaşama için her zaman gereklidir, çünkü sözde iyi düzenlenmiş ve barışçıl toplumlarda bile hukuk sisteminin zorlayıcı güçleri sosyal bağlılığın istikrarı için elzemdir.

Nitekim, hukukun ortak menfaatin sürdürülmesindeki rolünü reddetme niyetinde değiliz, çünkü kanunlar etkinliklerini ve meşruiyetlerinin özlerini, insanların rasyonelitesinden dolayı algıladıkları genel kabulünden alıyorlar. Fakat bununla birlikte, hukukçulara, otoriter bir statü anlamında herhangi bir meşruiyet atfedilemez, çünkü bunların işlevleri, ancak ahlaki açıdan yetkisi kadar güçlüdür. Bu nedenle, hukuk (adil yasa) özünde ahlaki bir zorunluluk içermelidir. Bununla birlikte, hukukun insanlığa bir hizmet olarak tasarlandığı ve yorumlandığı durumlar dışında, hukukun tek başına bu ahlaki var etmektен aciz olduğunu unutmamak gerekir. Dolayısıyla hukuk anlayışımız insan kavramımızdan kaynaklanmaktadır.

Bu nedenle, insan anlayış biçimimizden bir hak ve hukuk kavramı oluşturuyoruz. İnsanı yalnızca ideolojik bir varlık olarak düşünürsek, ona bahsettiğimiz tüm haklar ve çıkardığımız yasalar onun ideolojik arayışlarının geliştirilmesine yönelik olacaktır. Ve insanı salt fiziksel veya biyolojik bir varlık olarak düşünürsek, pozitivist bir şekilde yorumladığımız yasalar yaratırız, böylece onu salt maddi ve içkin bir varlığa indirgeyerek, onu aşkınlığa başvurmaktan mahrum bırakırız.

İnsanı sadece fenomenolojik bir vizyonla çarmıha gererken, hukuka dair pozitivist görüş, hukukun doğal bir önemi olabileceğini öne süren herhangi bir derin kaygı ortaya koymaz. Halbuki insan sadece cezalandırıcı bir sosyal düzen mekanizması (pozitivist hukuk) ile muamele edilmesi gereken nesnel bir biyolojik varlık değil, ıslah ile onarılması da gerekebilecek derinliği olan manevi bir varlıktır.

KAYNAKÇA

Atkinson, Katie, Conrad, Jack G, Gardner, Anne, & Sichelman, Ted. Fifteenth International Conference on Artificial Intelligence and Law (ICAIL 2015). *The AI Magazine*, 37(1), 107. (2016).

Baxter, H. Habermas :the discourse theory of law and democracy (Jurists-profiles in legal theory). Stanford, Calif.: Stanford Law Books. (2011).

Baxter, H. Habermas and Law. Milton: Taylor and Francis. (2020).

Bench-Capon, Trevor, Araszkievicz, Michał, Ashley, Kevin, Atkinson, Katie, Bex, Floris, Borges, Filipe,. . . Wyner, Adam Z. A history of AI and Law in 50 papers: 25 years of the international conference on AI and Law. *Artificial Intelligence and Law*, 20(3), 215-319. (2012).

Benyekhlef, K., Bailey, J., Burkell, J., & Gélinas, F. EAccess to justice (Law, technology, and media). Ottawa: University of Ottawa Press. (2016).

Brooks, C. W. The aristocracy, the gentry and the rule of law. In *Law, Politics and Society in Early Modern England* (pp. 278-306). (2009).

Butculescu, C. R. Considerations On The Evolution Of Natural Law From The Perspective Of The Challenges Of Contemporary Society. *Perspectives of Business Law Journal*, 6(1), 26-30. (2017).

Carrese, P. The cloaking of power : Montesquieu, Blackstone, and the rise of judicial activism. Chicago: University of Chicago Press. (2003).

Chen, Jiahong, & Burgess, Paul. The boundaries of legal personhood: How spontaneous intelligence can problematise differences between humans, artificial intelligence, companies and animals. *Artificial Intelligence and Law*, 27(1), 73-92. (2018).

Cooper, K. Thomas Hobbes and the natural law. Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press. (2018).

Çataloluk, Gökçe. Kant düşüncesinde hukukun sınır hatları. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 10(1), 202-209. (2019).

Çev. Yükselbaba, Ülker, Habermas'ın İletişimsel Eylem Kuramı'nda Hukuk, Deflem, Mathieu, *İÜHFMC LXXII*, S. 1, s. 877-894, 2014

Dajovic, G. Study of the law: Legal science, legal theory and philosophy of law. *Pravni Zapisi : časopis Pravnog Fakulteta Univerziteta Union U Beogradu*, 8(2), 222-248. (2017).

Dalaqua, G. H. Natural Law And Civil Law in John Locke. *Aufklärung (João Pessoa, Paraíba, Brazil)*, 2(1), 149-168. (2015).

Di Fabio, T. Justice and Philia. *Politics and Philosophy in Greek Epicureanism*. (2020).

Du Plessis, P. J. Cicero's Law. Edinburgh: Edinburgh University Press. (2016).

Forbes, P. B. Some Early Stages in European Law-II Aristocracy and the Reign of Law. *Juridical Review*, 60, 123. (1948).

Fossen, T. Judgment and imagination in Habermas' theory of law. *Philosophy & Social Criticism*, 41(10), 1069-1091. (2015).

Gavaghan, Colin, Knott, Alistair, Maclaurin, James, Zerilli, John, & Liddicoat, Joy. *Government use of artificial intelligence in New Zealand*. Wellington: New Zealand Law Foundation. (2019).

Gerstenberg, O. Radical democracy and the rule of law: Reflections on J. Habermas' legal philosophy. *International Journal of Constitutional Law*, 17(4), 1054-1058. (2019).

Gervais, D. Is Intellectual Property Law Ready for Artificial Intelligence? *GRUR International*, 69(2), 117-118. (2020).

González, A. *Contemporary perspectives on natural law : Natural law as a limiting concept*. Aldershot, Hants, England : Burlington, VT: Ashgate. (2008).

Goyette, J., Latkovic, M., & Myers, R. (2004). *St. Thomas Aquinas and the natural law tradition : Contemporary perspectives*. Washington, D.C.: Catholic University of America Press.

Gray, T. S. Is Herbert Spencer's Law of Equal Freedom a Utilitarian or a Rights-Based Theory of Justice? *Journal of the History of Philosophy*, 26(2), 259-278. (1988).

Halûk, T. Almanya'da Hukukçuların Yetiştirilmesi Sistemi Ve Bunda Yapılması Düşünülen Reform. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 19(1), 1. (1962).

Hayden, P. *Philosophical perspectives on law and politics : Readings from Plato to Derrida (Teaching texts in law and politics ; v. 8)*. New York: Peter Lang. (1999).

Hedrick, T. *Rawls and Habermas : Reason, pluralism, and the claims of political philosophy*. Stanford, Calif.: Stanford University Press. (2010).

International Conference on Artificial Intelligence Law, & Society for Computers Law. *The Third International Conference on Artificial Intelligence & Law : Proceedings of the conference, June 25-28, 1991, St. Catherine's College, Oxford, England*. New York, N.Y.: ACM Press. (1991).

Jones, H. S. John Stuart Mill: Law, Morality, And Liberty. *Modern Intellectual History*, 15(3), 879-891. (2018).

Killion, M. U. The Function of Law in Habermas' Modern Society. *Global Jurist*, 10(2), 1. (2010).

Koğacıoğlu, D. Hukukçu Otobiyografileri ile 12 Eylül Yasallığının Dinamiklerini Düşünmek. *European Journal of Turkish Studies*, European journal of Turkish studies, 2013-06-01. (2013).

Köker, L. *Aydınlanma ve hukuk : Modern hukukun sorunları bağlamında Türkiye'de hukuk : 30 Kasım - 1 Aralık 2007 (1. baskı. ed.)*. Karaköy, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi. (2008).

Lastowka, G. *Virtual Justice*. New Haven: Yale University Press. (2010).

Lempert, R., & Sanders, J. *An invitation to law and social science : Deserts, disputes, and distribution*. New York: Longman. (1986).

Lundestad, & Mikalsen, Kjartan Koch., The Institutionalisation of International Law: On Habermas' Reformulation of the Kantian Project. *Journal of International Political Theory*, 7(1), 40-62. (2011).

Marsh, J. *Unjust legality : A critique of Habermas's philosophy of law*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield. (2001).

Mattli, Walter, & Dietz, Thomas. *International Arbitration and Global Governance*. Oxford: Oxford University Press. (2014).

McArthur, N. *David Hume's Political Theory*. Toronto, CA: University of Toronto Press. (2007).

McNabb, V. St. Thomas Aquinas and law ; a paper read to the Aquinas Society of London in 1929 (Aquinas Society of London. Aquinas paper ; no. 24). London: Blackfriars. (1955).

Mendoza-Caminade, A. Artificial Intelligence and Law: Intellectual Property Law and some normative aspects in French and European Law. *Osaka University Law Review*, N°67, 49. (2020).

Mikalsen, K. K. Kant and Habermas on International Law. *Ratio Juris*, 26(2), 302-324. (2013).

Nuri, A. Ahmed Cevdet Paşa'nın hukukçu yönünü yazmak (bibliyografik bir inceleme). *EKEV Akademi Dergisi*, 21(71), 271-285. (2017).

Outhwaite, W. Habermas, law and the European Union. In *Law's Hermeneutics: Other Investigations* (1st ed., pp. 168-185). Routledge. (2017).

Pardo-Vazquez, Jose L, Castiñeiras-de Saa, Juan R, Valente, Mafalda, Damião, Iris, Costa, Tiago, Vicente, M. Inês, . . . Renart, Alfonso. The mechanistic foundation of Weber's law. *Nature Neuroscience*, 22(9), 1493-1502. (2019).

Ramazan;Taşpınar, A. Avrupa Birliği Sürecinde Türkiye'de Ve Avrupa'da Hukuk Öğretimi Ve Hukukçu Yetiştirilmesi Ve Türkiye'nin Bu Gelişmelerden Etkilenmesi. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 53(1), 1. (2004).

Rehm, M. Obligation in Rousseau: Making Natural Law History? *Jahrbuch Für Recht Und Ethik = Annual Review of Law and Ethics*, 20, 139-154. (2012).

Robaldo, Livio, Villata, Serena, Wyner, Adam, & Grabmair, Matthias. Introduction for artificial intelligence and law: Special issue "natural language processing for legal texts". *Artificial Intelligence and Law*, 27(2), 113-115. (2019).

Rosenfeld, M., & Arato, A. Habermas on law and democracy : Critical exchanges (Philosophy, social theory, and the rule of law ; 6). Berkeley: University of California Press. (1998).

Salter, M. *Hegel and law (Philosophers and law)*. Aldershot, Hants, England ; Burlington, VT: Ashgate/Dartmouth. (2003).

Sartor, G., & Universitetet i Oslo. Institutt for rettsinformatikk. *Artificial intelligence and law : Legal philosophy and legal theory (CompLex (Series) ; 93 nr. 1)*. Oslo: Tano. (1993).

Schlosser, Hans; Çev: Cihangiroğlu, S. Hukukçunun Yetiştirilmesi Ve Modern Toplum (Hukukçu Mu Yoksa Sosyal Düzenleyici Mi?). Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 33(1), 1. (1976).

Shugerman, J. H. Conclusion. In *The People's Courts* (p. 267). Harvard University Press. (2012).

Simon, R. *The sociology of law; interdisciplinary readings (Chandler publications in anthropology and sociology)*. San Francisco: Chandler Pub. (1968).

Sorial, S. Habermas, Feminism, and Law: Beyond Equality and Difference? *Ratio Juris*, 24(1), 25-48. (2011).

Sosin, J. *The aristocracy of the long robe : The origins of judicial review in America (Contributions in legal studies ; no. 52)*. New York: Greenwood Press. (1989).

Spång, M. *Emancipation, Democracy and the Modern Critique of Law (International Political Theory)*. Cham: Springer International Publishing AG. (2017).

Stolleis, Michael, & Daston, Lorraine, *Natural Law and Laws of Nature in Early Modern Europe*. Abingdon: Routledge. (2008).

Tan, E. *Meslek olarak hukuk ve siyasette hukukçu (Türkiye ve Orta Dođu Amme İdaresi Enstitüsü yayınları ; no. 129)*. Ankara: Türkiye ve Orta Dođu Amme İdaresi Enstitüsü. (1972).

The New Aristocracy of the Robe: History, Reason, and Judicial Prudence. In *The Cloaking of Power* (pp. The Cloaking of Power, 2003-06-01). University of Chicago Press. (2003).

Trubek, D., & Weber, M. *Max Weber on law and the rise of capitalism (Yale law school. Program in law and modernization. Working paper no. 12)*. New Haven: Yale Law School]. (1972).

Wade, J. *Making of the Modern World*. London: E. Wilson. (1831).

Weber, Rheinstein, & Rheinstein, Max. *Max Weber on law in economy and society (Clarion book)*. New York, N.Y.: Simon and Schuster. (1967).

Weinstock, D. *Cyberjustice and Ethical Perspectives of Procedural law*. In *EAccess to Justice* (p. 305). University of Ottawa Press. (2016).

Werner, Gephart, & Johannes, Nanz. *Law, Culture, and Society (Schriftenreihe des Käte Hamburger Kollegs "Recht als Kultur")*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann. (2015).

William J. Quirk, & Randall Bridwell. *Judicial Dictatorship*. Taylor and Francis. (2017).

Yaman, A. *Osmanlı Hukukçuları Üzerine Özgün Bir Eser: Recep Cici, Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları*. (2001).

Yücel, Mustafa, *Adli Sosyal Hizmet Anlayışında Gerçekçi Yaklaşım*, Ankara Uni. Hukuk Fak. Dergisi, 65 (4) 2016: 3715-3733

Zakhartsev, S. I, & Salnikov, V. P. *The Philosophy of Law and Legal Science*. Newcastle-upon-Tyne: Cambridge Scholars Publisher. (2018).

Zöller, G. *Law and Liberty. Immanuel Kant and James Madison on the Modern Polity*. *Revista De Estudios Kantianos*, 3(1), 1. (2018).